

MUSLIMANSKA TEMA I NJEZIN RAZVOJ U HRVATSKOM POVIJESNOM ROMANU ZA DJECU I MLADEŽ DO 1945.

Berislav Majhut

(Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Podružnica Petrinja)

U povijestima hrvatske dječje književnosti nerijetko ćemo naći podatak da hrvatski dječji povijesni roman započinje tek 1937. s *Jašom Dalmatinom* Ivane Brlić-Mažuranić. Ovaj rad pokazuje kako je *Jaša Dalmatin* tek jedan od dječjih povijesnih romana koji se već odavno bave temom odnosa Hrvata i muslimana. Pokazuje se da korpus hrvatskih dječjih romana s temom odnosa Hrvata i muslimana nije jednostavno skup povijesno-pustolovnih djela sa sličnom tematikom već se kroz odnos junaka i protivnika te junaka i “divljine” ustanovljava razvoj pristupa temi muslimana od radikalne suprotstavljenosti do tolerancije i uvažavanja. Iz romana u roman odnos junaka i protivnika se mijenja i to u ovisnosti o definiciji protivnika. Tematski luk se proteže od jednostavne vjerske isključivosti u *Štitonoši* (1844) Ljudevita Vukotinovića, preko sve većeg ustuka vjerske nesnošljivosti pred nacionalnim i socijalnim odnosima u *Maci* (1880) Vjencelava Novaka te daljnjeg usložnjavanja odnosa kroz uvođenje etičkih i moralnih komponenti do pokušaja revalorizacije islamske kulture u *Jaši Dalmatinu* (1937). Odnos Hrvata i islama pokazuju se ne samo kao najstarija tema hrvatskog povijesnog dječjeg romana već i kao trajna inspiracija koja ne prestaje zaokupljati i hrvatske autore i hrvatsku čitateljsku publiku.

Ključne riječi: hrvatska dječja književnost, povijesni roman, muslimani

Najpoznatije djelo Karla Maya *Winnetou* (1893) započinje ovim paragrafom:

Kada god mislim na Indijanca, sjetim se na Turčina. Kako se to i pričinja čudnovato, ipak je opravdano. Ma da je među njima još tako malo točaka, u kojima se dadu usporediti, u jednom su si oni slični i to u tomu, da se, s jednim svakako manje s drugim više, s njima ne računa: o Turčinu jedva se govori kako drugačije, nego o “bolesnom čovjeku”, dočim onaj, koji poznaje prilike, mora Indijanca označiti “umirućim čovjekom”.¹

Bez obzira na asocijacije i razloge koje je May mogao imati koncipirajući upravo ovakav uvod u svoj najpoznatiji i najomiljeniji pustolovni roman, Indijancima i Turcima dodjeljuje isti položaj u odnosu na pustolovno pripovijedanje. Ako je zemlja crvenog “umirućeg čovjeka” poprište uzbudljivog pustolovnog djela koje se upravo počelo otvarati pred našim očima, nije li onda i zemlja drugog, nasmrt oboljelog čovjeka, jednako pogodno poprište za pustolovna pripovijedanja? Nesmiljeni je tehnološki i društveni napredak zapadne civilizacije pregazio je sve one koje je doticao svojim rubovima i koji mu se nisu bili u stanju oprijeti. Ne pokazuje li ovaj odjeljak i ova usporedba Indijanca i Turčina kako je u očima njemačkog čitatelja s kraja 19. st. u oba slučaja riječ o dalekim i egzotičnim predjelima kao stvorenim za razvijanje pustolovne radnje? Napetost između predodžbi sive, restriktivne, sputavajuće svakodnevnice čitatelja i dalekog, neinhibirajućeg prostora slobode u kojem se kreće junak apriorni je zahtjev koji mora biti zadovoljen želi li čitatelj u svoj punini doživjeti pustolovno pripovijedanje.

May je svoj roman *Winnetou* napisao 1893. Dvadesetak godina poslije objavljen je i prvi hrvatski prijevod.² Ali prava komercijalna eksploatacija *Winnetoua* na hrvatskom tržištu započinje tek nakladničkom djelatnošću Vinka Vošickog dvadesetih godina kada je niskom cijenom sveščića roman postao dostupan i dječjoj čitateljskoj publici. Kako je taj otvarajući odjeljak *Winnetoua* morao izgledati ondašnjoj hrvatskoj dječjoj publici?³ Kako su

¹ Prvo hrvatsko izdanje pod naslovom *Winnetou crveni gentleman* Nakladne knjižare Jaroslava Merhauta, u “autorizovanom prievodu D. F. Basslerowa“, bez godine objavljivanja, ali svakako prije 1911. Naklada je doduše izašla u Zagrebu, ali u promidžbenom listiću uz izdanje *Winnetoua crvenog gentlemana* na kraju piše: “Dobiva se u svim knjižarama ili u Nakladnoj knjižari Jar. Merhaut, Koprivnica“, a to onda znači prije Merhautova odlaska iz Koprivnice 1911.

² Objavljeno u nakladi Jaroslava Merhauta.

³ U izdanju Vošickog iz 1925. nakladnik se osjetio obveznim da uz taj odlomak stavi i sljedeću fusuotu: “To je vrijedilo za Tursku, kad je Karlo May pisao ove putopise, no čini se, da će se

oni doživjeli to uspoređivanje američke prerije sa zemljama koje je kontroliralo Osmansko carstvo praktično u njihovom susjedstvu? Teško ćemo odgovoriti na to pitanje ako ne znamo za slijed djela koja su se već ranije bavila temom muslimana u hrvatskoj dječjoj književnosti. Naime, iskustvo bavljenja tom temom – ako i nije i ne može biti dio čitateljskog iskustva (kojeg djeca već po svojoj prirodi mogu imati tek u vrlo ograničenom opsegu) – nataloženo je u varijacijama teme već ranije objavljenih dječjih djela.

Varijacije teme o muslimanima u hrvatskoj dječjoj književnosti i jesu središnji interes ovoga rada. Ovaj rad želi pokazati da promjene nisu nastale slučajno i proizvoljno, već su barem dijelom i rezultat književnog razvitka teme.⁴ Nadalje, zanimat će nas je li i kako promjena u tretiranju teme izazvala promjene u književnim postupcima u hrvatskom dječjem romanu. Naime, iz osnovnog zahtjeva pustolovnog pripovijedanja za tenzijom između predodžbi sive svakodnevnice čitatelja i egzotičnog prostora u kojem se kreće junak deduktivno će se razviti i svi drugi književni postupci koji ga konstituiraju, pa i onaj u kojem konstrukcija protivnika nema drugu funkciju nego je profiliranje i definiranje junaka.

Na ovom mjestu nužno je podsjetiti i na prilično neovisne putanje razvoja koje opisuju s jedne strane hrvatska dječja književnost, a s druge strane “hrvatska ne-dječja književnost”. Stoljetna krvava borba kršćana i muslimana dugo je bila najvažnijom i najzastupljenijom temom hrvatske književnosti. Obrađuju je neka najveća djela hrvatske književnosti: Gundulićev *Osman*, Kačićev *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* ili Mažuranićeva *Smrt Smilage Čengića*. Međutim, o tome kako je obrađivana tema odnosa Hrvata i islama u hrvatskoj dječjoj književnosti znade se vrlo malo. Kakva je uopće zastupljenost te teme u hrvatskoj dječjoj književnosti – dovoljno široko shvaćenoj da obuhvati i književnost za mladež? Kako je proces razvoja hrvatske dječje književnosti u mnogomu tekao autonomno od razvoja “hrvatske književnosti za odrasle”, pretpostaviti je da je i pristup ovoj temi u hrvatskoj dječjoj književnosti bio samosvojan. Stoga je razumljivo i metodološki opravdano, prije bilo kojeg specifičnog pristupa toj temi, npr. imagološkoga, utvrditi tematski niz pripovjednih djela unutar sustava hrvatske

“bosporski bolesnik” otkako je počeo iz Angore (sic!) radikalno liječiti svoju bolest, ipak oporaviti – dakako na teritoriju, koji mu pripada.“

U izdanju Stvamosti iz Zagreba iz 1962. cijela ta usporedba s Turčinom (a to znači cijeli paragraf) naprosto su cenzurirani.

⁴ Povijesni i društveni čimbenici će ostati izvan dosega ovog rada.

dječje književnosti⁵, promjene koje nastaju pri pristupu temi kao i posljedicama koje one izazivaju u naratološkoj strukturi pripovjednih djela.

Ako se zadržimo samo na hrvatskom dječjem romanu onda na prvi pogled, prije dubljeg zadiranja u temu, možemo navesti sljedeće:

- 1) prvi hrvatski povijesni roman za mladež iz 1844. *Štitonoša* bavi se upravo tom tematikom;
- 2) premda ova tema u kvantitativnom smislu nije dominantna u hrvatskoj dječjoj književnosti, ona je itekako snažno i neprekidno prisutna sve do naših dana;
- 3) djela s tom tematikom nisu ravnomjerno raspoređena u vremenu već pokazuju zanimljivu tendenciju gomilanja na povijesno osjetljivim točkama: oko 1878., u prvom desetljeću dvadesetog stoljeća, u tridesetim godinama 20. stoljeća.

U ovom radu nastojat će se slijediti razvoj najstarije povijesne teme u hrvatskoj dječjoj književnosti kao i modifikacije pripovjednih postupaka koje nastaju kao rezultat tih promjena.⁶

Tema borbe kršćana i muslimana prvi put se u hrvatskoj dječjoj književnosti pojavljuje u povijesnom romanu za mladež *Štitonoša*, objavljenom 1844.⁷ Njegov autor, Ljudevit Vukotinović, želi rekonstruirati povijesnu istinu, pa u bilješkama navodi izvore, najčešće na latinskom ili njemačkom,

⁵ Primjerice, kako je tema “muslimana” realizirana u tri glavne pripovjedne matrice hrvatskog dječjeg romana do 1945. (poimence pustolovni roman, roman o siročetu i roman o dječjoj družbi)?

⁶ Želja je ovog rada privući i znanstvenike iz drugih srodnih područja i otkriti im bogati svijet dječje i omladinske književnosti koji doslovno vapi za njihovim uključivanjem: povjesničari kojima bi možda mogla biti zanimljiva razlika realiteta i prikaza tog realiteta u pripovjednim djelima s tom tematikom, a gdje bi razlika bila izraz ideološkog refleksa povijesnih događanja na dječju književnost (primjerice Karađorđeve Jugoslavije i njen odraz 1937. u djelu *Jaša Dalmatin*), islamista koji bi mogli detektirati prisutnost autentično islamskih tema u hrvatskoj dječjoj književnosti, balkanologa koji bi točno mogli odvagati specifično hrvatski pristup toj temi ili imagologa koji bi mogli utvrditi je li opći stav djela hrvatske dječje književnosti prema muslimanima fobičan i nepromjenljiv ili je, pak, naklonjen i radoznao.

⁷ Ljudevit Vukotinović (1813–1893) objavljuje u dva dijela *Prošastnost hervatsko-ugarsku* 1844. Prvi, dvostruko veći dio *Štitonoša* (150 str.) govori o zbivanjima u Madžarskoj 16. st., a drugi *Novi vojvoda* o povijesnim događajima u 14. st. u Dalmaciji. Ljudevit Vukotinović na nekoliko mjesta prvoga dijela jasno ističe kako namjenjuje svoje pripovijedanje domorodnoj mladeži, pa *Štitonošu* možemo smatrati prvim hrvatskim povijesnim romanom za mladež.

što implicira da je mladež kojoj se obraća ona učena i nadobudna.⁸ U prilično konvencionalnom romanu, čija radnja ocrtava okolnosti koje su prethodile Mohačkoj bitki (1526), jasno se razaznaju najmanje tri fabularne linije: u prvom je planu ljubavna priča između Gašpara Ratkaja, kraljevog štitonoše, i Mileve, kćeri zapovjednika obrane Jajca Ostrošića. Druga linija prati dvorske spletke za zadobivanje naklonosti mladog dvadesetogodišnjeg kralja Ludovika II., a treća prikazuje povijesne događaje: bitku za Jajce (1525) i samu Mohačku bitku. Osmanlijska je prijetnja prikazana monolitno, to jest iz nje se tek izdvajaju imena pojedinih zapovjednika, ali nema uistinu individualiziranih osobnosti. Osmanlije su neupitno zlo pa nije potrebno gubiti vrijeme na obrazlaganje razloga ulaska kršćanske strane u rat s muslimanima. Na početku romana Osmanlije su percipirani kao jedinstvena prijetnja europskomu i kršćanstvu:

“Sjajni kralju i čestita gospodo, svarha svih naših poslova ta mora biti,” progovori Lorenzo de Campeggis, “da na Muzulmane što skorije udariti možemo, i udarimo. Oni su najžešći dušmani naši, oni pogibel Europi nose, podkapaju carkvu, koja je za nas sve samo spasonosna. Nećemo dakle, uzvišena gospodo, kod kuće nesloge dèlati, veće utèšimo sve razpre i bune, složimo se čvarsto, pa obratimo sjedinjene ruke na neprijatelje, koji izvana dolaze.” (Vukotinović 1844: 12)

Posrijedi je homogenizirajuća predodžba goleme prijetnje koja zove na jedinstvenu obranu.⁹

Kraj romana samo potvrđuje početnu tezu:

Ugarska zemlja biaše sa svime propala, sedam prelatah, dvadeset i osam velikašah, pet sto plemićah i dvadeset i dvè hiljade drugih vojakah poginu u ovoj nesrètnoj

⁸ Koji godinu poslije (1846) isti nakladnik Franjo Župan objavit će svojevrstu komplementarnu nadopunu ovom romanu namijenjenom učenoj mladeži. Naime, nakladnik Župan *Srèčka pijanca* namjenjuje hrvatskoj zapuštenoj mladeži.

⁹ Muslimani (dakle i Turci i slavensko muslimansko stanovništvo) u pripovijedanjima su prikazani kao nedvosmisleno zlo. Oni su po definiciji zlo, i to njihovo određenje se ne propituje niti relativizira.

Osmanlije mogu biti samo povijesna pozadina, bez individualiziranih predstavnika. Oni mogu biti stranom u glavnom sukobu ili pak samo u epizodi kao u *Andriji Meduliću* (dječji roman Marije Horvat iz 1915) gdje je pripovijest o turskoj opsadi Jajca samo jedna epizoda o događajima u mladosti Andrijina skrbnika. Ako su pak, kao protivnici, individualizirani, onda su krajnje negativni i bez mogućnosti promijene (kao u romanu Branka Ilića *Crni kapetan* iz 1906). To djelo je zanimljivo jer predstavlja transpoziciju pripovijedanja iz *Otoka s blagom* u hrvatske ambijente gdje gusari postaju hajduci.

bitvi... Soliman je drugi dan s time svoju gadnu dušu slastio, što je 1500 karstjanah, koji ulovljeni biahu, redom izsěkao... Ovakova okrutničtva, koja su Turci nad mnogimi i mnogimi Europeanci ljuto izvaršivali, prikopčana ostadoše dimliam turskim na toliko, da ove simpatiu europejsku nikada steći nisu mogle... (Vukotinović 1844: 145)

Premda roman zapravo preispituje povijesnu odgovornost Mađara i Hrvata u bitki koja je presudno utjecala na povijesni tijek u narednim stoljećima, neosporno je da se roman poziva na ugroženu vjeru jer “Muzulmani podkapaju carkvu, koja je za nas sve samo spasonosna”. Dva vjerska svijeta frontalno su suprotstavljena. Čitatelji doznaju samo za ona događanja koja se događaju s kršćanske strane granice. S druge strane neprozirne granice je zlo. Ono ne samo što nije unutar sebe diferencirano u skupine, nego se u njemu ne mogu razabrati niti pojedinci. Jedini individualni lik s turske strane je marginalna pojava turskog glasnika. Premda djelo sadrži nekoliko referenci o turskim vojskovođama, njihova je svrha da pruže povijesno-geografske oznake za pokrete turskih trupa prije nego da posluže kao opisi pojedinaca s osobnošću i karakterom. Neprozirna granica, u vrijeme kada se događa radnja romana, još uvijek nije posve zauzela Bosnu, no svakim novim porazom kršćana plimni val turske invazije sve se više diže i dijelom preplavljuje, a dijelom potiskuje kršćane.

Gašpar je junak na kršćanskoj strani. I dok on uspješno svlada Bogdašu, protivnika koji mu se suprotstavlja u dvije fabularne linije želeći mu preoteti Milevu kao i njegovu poziciju na dvoru Ludovika II., u trećoj fabularnoj liniji, na turskoj strani, Gašpar ne nalazi individualiziranog neprijatelja.

Nasuprot konvenciji pustolovnog romana u kojemu tipični junak svlada protivnika i trijumfalno se vrati kući, Gašpar na turskoj strani nema individualnog protivnika čiji bi poraz omogućio Gašparov trijumf, pa stoga Gašpar mora doživjeti poraz i podijeliti sudbinu kršćana. Time je i dokazana glavna teza romana: individualne tragedije samo su eksponenti opće tragedije: kršćanski poraz i pobjeda muslimana Božja su kazna za grijeh mađarskog samoživlja.

Četrdesetak godina poslije prikaz odnosa Hrvata i muslimana u hrvatskoj dječjoj književnosti posve se mijenja. Ne samo što granica između kršćanskog i muslimanskog svijeta nije više neprelazna nego se radnja rado smješta u muslimanski svijet. Muslimani nisu više monolitna prijetnja, već niz podgrupa s vlastitim interesima. Umjesto vjerskog sukoba pojavljuje se sraz suprotstavljenih društvenih slojeva unutar još uvijek feudalnog, bosanskog društvenog ustroja.

Tako se u *Maci*, romanu za mladež objavljenom 1881.¹⁰, tri godine nakon pripojenja Bosne i Hercegovine Austrougarskoj i četrdesetak godina nakon objavljivanja *Štitonoše*, radnja odigrava na muslimanskom tlu, pa granica stoga više nije neprozirna zavjesa koja zastire strani i po svemu sudeći zastrašujući svijet. Uz to, vjera više nije osnovna vrijednost i točka prijepora oko kojega se sukobljavaju strane u romanu.

Krenimo redom. Na početku pripovjedač precizno, gotovo taksativno nabraja predrasude hrvatske dječje čitateljske publike: Bosna je divlja zemlja, prepuna okrutnosti i kao takva zastrašujuća.

Podji sa mnom u Bosnu milo diete! Ti si čulo pripoviedati, da je to divlja zemlja, gdje se kolje i ubija, gdje Turci ljude na kolac natiču. Ne boj mi se! Bosna i sestra njena Hercegovina odavno su ti dvie liepe kćerke hrvatske kraljevine. Nema ti u njih ni jednoga Turčina – sve su ono Hrvati, rodjena ti braća. (Novak 1881: 3)

Implicitno se navodi da su Turci ti koji su zapravo odgovorni za okrutnosti koje su se događale u toj divljoj zemlji. U ovoj točki zabijen je klin u monolitnu muslimansku prijetnju koja će se raskoliti na dva dijela¹¹: onu tursku, koja je kriva za okrutnosti, i onu hrvatsku (slavensku), koju čine muslimani, “naša” etnička braća. Tu dvojnost muslimanstva potvrđuje i kratka skica bosanske povijesti na samom početku romana:

Pred mnogo godina uvalio se Turčin u te zemlje, pa mučio narod, da je kamenje plakalo. Tko se odrekao Isusove liepe vjere, pa povjerovao Muhamedu, taj bje slobodan čovjek. Našlo se takvih Bosanaca mnogo i odrekoše se krsta – od krščana budu muhamedanci. Eto gle, odvrnula ih slaba vjera od svoje braće, ali zato ostadoše Bosanci Hrvati, a ne Turci, t. j. oni su Hrvati Muhamedove vjere, kao što ima Hrvata rimokatolika i grčkoiztočnjaka.

Bosna s Hercegovinom spade Turčinu, i on osta kroz 200 godina njihovim gospodarem. Muhamedanci bijahu slobodni gospodari, a kroz mnoge godine zaboraviše, da su jednokrvna braća s rajom, t. j. sa žitelji rimokatolici i grčkoiztočnjaci. Gospodariše samovoljno raji, koja je težala zemlju i dio od svog truda morala davati muhamedanskoj svojoj braći. Danas više toga nema. Bosna i Her-

¹⁰ To je prvi mladenački roman Vjenceslava Novaka kojeg je on objavio o svom trošku u Senju.

¹¹ Matija Mažuranić u *Pogledu u Bosnu* iz 1842. Kaže: – Naši ljudi svakog iz Turske zemlje zovu Turčinom, kao što i Turci njemačkog podanika svakoga zovu Švabom” – Mažuranić (1842)1965: 194). Dapače, i sami slaveni muslimani inzistiraju da ih se zove Turcima: – Kad će Turčin lijepo govoriti, onda svakoga, bio Vlah, bio Švaba, zove “komšija“, ili “drugáč osobito u Podrinju: “Srbine brate.” A njemu pak treba za svakom riječju dati tituo, Turčine: n. p. “Pomoz bog, Turčine!” – (Mažuranić (1842)1965: 219).

cegovina nisu više Turske, nego im vlada isti vladar, koji i nama, t. j. hrvatski kralj a austrijski car. (Novak 1881: 3-4).

Dakle, u *Maci* se jasno razlikuju Turci koji su se “uvalili” prije mnogo godina i “mnogi Bosanci koji se odrekoše krsta” ali koji ostadoše Hrvati Muhamedove vjere.¹² Pod pritiskom otomanske vlasti mnogi Hrvati su pristali promijeniti vjeru i prihvatiti islam e da bi zadržali društvene pozicije i posjede. To već samo po sebi znači premještanje vjere u pozadinu, svođenje vjere na instrument očuvanja materijalnih i društvenih interesa bosanskog plemstva u vrijeme dolaska Turaka.

Glavnina radnje *Mace* smještena je u vrijeme ustanka raje protiv spahija 1875–1878. Ropski položaj raje postao je toliko nesnosan da se vodi borba na život i smrt. Drugim riječima, vjerski sukob muslimana i kršćana zapravo je u osnovi staleški sukob vlasnika zemlje i nadničara, dakle, eksponenata feudalnog sustava. Vjera je, stoga, gurnuta u drugi plan: prvi put kada je s dolaskom Turaka instrumentalizirana i upotrijebljena za očuvanje materijalnih ciljeva lokalnih plemića i drugi put, na samom kraju otomanske vlasti, 1875. godine, kada se u ustanku raje ne vodi borba za prevlast vjere, nego za izbavljenje iz nepodnošljivog ropskog položaja raje.¹³

Novakovo viđenje rješenja bosanskog pitanja zapravo je otjelovljeno u sudbini dva glavna negativna lika u romanu. Među likovima protivnika ističu se dva muslimana: aga, koji je spalio dom Žigićevih (dom Macinih roditelja), ali koji – nakon što ustanici spale njegovu imanje – shvati da je Hrvat te prihvati katoličanstvo i, drugi, “bogatih muhamedanac”, koji je oteo Macu i koji ustraje u svojoj borbi protiv ustanika i na kraju pogine.¹⁴ U zaključku *Mace*:

Tlo Bosne i Hercegovine upilo je more hrvatske krvi. Stope nema, da ju nije rumena krv zalila. Tri godine tekla je krv. Tisuć puta jeknula je ubojita puška i

¹² Kao što sam već naglasio: nećemo ispravljati faktična pogrešna tvrđenja (Bosna je do aneksije 1908. priznavala tursku vrhovnu vlast. U Bosni ima Hrvata, ali ima i Srba i sl.).

¹³ Taj sukob nije okončan pobjedom raje niti je ta točka prijepora bila razriješena aneksijom Bosne od strane Austro-Ugarske. Nova vlast nije imala snage provesti agrarnu reformu u kojoj bi zemlja bila oduzeta muslimanskom plemstvu.

¹⁴ Aga sam opisuje svoje obraćenje ovako: “Stoj! rekoh si. Počinio si zla kolik djavao, ucivilo sirota, koliko ti je kosa na glavi. Otmi se iz pandža djavla, što ti je o srce okrvario oštre pandže! Kaj se, odužuj se! I ti si Hrvat Bosanac, nisi Ture, pa te Bog kaznio sa slabe ti vjere. Kaj se! – Razmišljah. – Suza okajalica orosi mi oko. Skupih tad dušu i srdce i izlijem na usta sve misli, sve želje: “Bože otaca mojih smiluj se meni! I u taj čas nesta boli u mojoj duši, ko što nestaje crna mraka kad zarudi sunce.” (Novak 1881: 29-30)

probila olovom bratovlje prsi, tisuć puta rinuo je brat bratu u srce oštar nož. – Drugi je svijet mućao i zgražao se na nedjela i mučeničtva, što su se radjala u zemljah, gdje slavenskomu življu zapovieda otomanski padišah. Divio se junačkim djelom junaka, koji se digoše, da stresu robstvo i budu ljudi-slobodni ljudi.

Na 29. jula 1878. godine predje austrijska vojska medju, vojska nemalo samih hrvatskih mišica, Hrvatom vodjena, da posjedne Bosnu i Hercegovinu. – Krv tekla je opet – i danas je Bosnoj i Hercegovini isti vladar, koji vlada u Austriji.

Ako su suvremeni muslimani po krvi hrvatska braća, koja su prije nekoliko stoljeća prihvatila islam, Novaku se čini posve logičnim da se sada, kada su oslobođena turskog jarma, vrata svojim vjerskim korijenima. Jer ako su nekoć bili prisiljeni da umjesto svoje prave, autohtone vjere prihvate polumjesec, koliko će sada biti lakše da odbace ono što im je bilo nametnuto i da se vrata nazad svojim korijenima.

Protivnik je dakle u romanu redefinirana muslimanska strana (Turci su otišli) koja je predstavljena kao islamizirani Hrvati. No, i ta strana je u sebi podijeljena na muslimane koji se kaju za svoje grijeha i spremni su vratiti se svojim kršćanskim korijenima kao i na muslimane koji su toliko ogrezli u vlastitoj želji za moći i tako se identificirali s osvojenim društvenim privilegiranim pozicijama da su radije spremni poginuti nego prihvatiti istinu o svom istinskom biću, a ta je da su oni mahom Hrvati koji su pod vanjskim pritiskom osvajača pristali prihvatiti muslimanstvo da bi sačuvali svoje društvene pozicije. Oni ne žele spoznati pogrešku svojih predaka¹⁵ i vratiti se, sada kada tog vanjskog pritiska više nema, vlastitim korijenima. Dakle, ne pristaju na reverzibilnu povijest (ideja koju podupire i za koju se zalaže Novak), na brisanje pogreške i vraćanje na posljednju točku puta s kojeg ih je skrenula sila (otomanska vlast) koje sada više nema. Kako je protivnik dvostruk (“aga pokajnik” i “nepopravljivi musliman”) i junak je dvostruk: u dijelu radnje, koji govori o ustanku raje protiv spahija, junak je Joco, susjed koji spašava Macu, a u drugom dijelu junakinja je Maca-Marija, dakle djevojka, žena koja će ne samo spasiti Jocu iz zarobljeništva već i pobijediti glavnog protivnika – “nepopravljivog muslimana”. Žena je rijetko junakinja pripovijedanja s turskom tematikom (Novak Prosperov 2007.). Zašto onda “nepopravljivog muslimana” mora pobijediti upravo ženski lik?

¹⁵ Na ruševinama svog doma aga se kaje: “... sjetio se, da je čitao listine praotaca, koje mu kazale, da je sin naroda, kojemu je bio groznim bičem; da je slaba vjera u Isusa odvrnula njegove otce od svoje braće...” (Novak 1881: 25)

Čini se da eliminiranje “nepopravljivog muslimana” zbog njegova nepristajanja na reverzibilnu povijest ne bi više bio dovoljno jak razlog za konačni poraz i eliminaciju muslimana kao što je to još bio slučaj četrdesetak godina ranije. I dok je još prije četiri desetljeća demonizirana predodžba muslimana pružala u očima čitatelja posve dovoljno opravdanje za svaki akt osvete junaka, sada će trebati dodatno pripovjedno motiviranje da se opravda eliminacija “nepopravljivog muslimana”.

Veličina utega koji se još treba staviti na vagu da bi se čitatelju pružilo opravdanje za eliminaciju “nepopravljivog muslimana” pokazat će nam kolika je u očima tadašnjeg čitatelja bila veličina grijeha “nepopravljivog muslimana” i njegovog odbijanja da se preobrati. Dakle, kakvo je sve zlo taj “nepopravljivi musliman” morao učiniti da bi se tadašnjem čitatelju činilo pravedno to što ga je sustiglo? Prije svega, čitatelja se podsjeća na notornu zloću muslimanskih gospodara nad rajom: nemoćnima (zarobljenima) vade oči i nabijaju ih na kolac. Svaki muški lik, pripadnik raje, koji bi došao glave “nepopravljivom muslimanu” zapravo je pravi ili potencijalni eksponent osvete te upravo zato nije dovoljno čist od sebičnih motiva. Tek će žena, pripadnica raje, moći dati neophodnu nesebičnu, univerzalnu dimenziju svojoj borbi s “nepopravljivim muslimanom”. Samo djevojka (dakle, nevina ne-ratnica) kojoj se namjerava nanijeti veliko zlo osigurava dovoljnu napetost između pozicije te žrtve i veličine grijeha tog nasilnika da bi se (u romanu za mladež) opravdala smrt “nepopravljivog muslimana”.

Nasilnik želi obeščastiti nevinu djevojku i to kakvu: onu kojoj je “aga pokajnik” ubio roditelje, ali koja svejedno ne gaji osvetoljubive namjere prema njemu već mu želi pomoći da pobjegne iz zarobljeništva “nepopravljivog muslimana”. I takvu djevojku, neizmjereno daleku od svakog zla, “nepopravljivi musliman” će pokušati obeščastiti. Nema li takvo stvorenje, dakle Maca, svako moralno pravo braniti se? Ne zato da eliminiira “nepopravljivog muslimana”, nego samo zato da se obrani? Osim toga “nepopravljivi musliman” je toliko hedonistički korumpiran da ne poštuje niti uzuse vlastite vjere (pa je zapravo izdaje), te pogiba uspavan travama koje mu je Maca stavila u vino kojega su puni muslimanovi podrumi. Tek takav “nepopravljivi musliman” opterećen gomilom grijeha, u očima čitatelja zavrijedit će sudbinu koja ga sustiže. Pri tome Maca, za razliku od Marulićeve Judite ili Mile Gojsalića, ne poseže za tipično muškim junačkim sredstvima nakon čije primjene teku potoci krvi (Judita je Holofernu odrezala glavu, a Mila Gojsalić je zapalila barut u turskom logoru ubivši sebe i svog oskrnavitelja). U Macinom ubojstvu “nepopravljivog muslimana” nije bilo njezine

namjere već se to dogodilo slučajno, stjecajem okolnosti. Maca je tek indirektno skrivila smrt “nepopravljivog muslimana” jer mu je u vino stavila opojno sredstvo da bi uspjela pobjeći i izbaviti zarobljenike iz njegovog zatočeništva, a on je, uspavan, izgorio u požaru koji je naknadno planuo. Dakle, slikama nasilja neprikladnima za dječju književnost pridani su kvantifikatori koji su te slike trebali ublažiti i učiniti prihvatljivijima. Poraz “nepopravljivog muslimana” trebao je biti prikazan ne kao poraz od osvetničke muške ruke, i stoga možda vjerski poraz muslimana, nego je trebao biti prebačen na etički nivo, na kojemu je to kazna kao posljedica zahtjeva za pravdom koja više do neba, kao poraz poroka od čiste vrline (Maca ne poznaje niti tragove bilo kakvog sebičnog interesa ili motiva osvete, ona je svećenica nevinosti).

Poraz “nepopravljivog muslimana” od žene stoga je pravedan, a povratak age, vlastitim vjerskim korijenima, pozdravljen je.

Međutim, početkom dvadesetog stoljeća predodžba muslimana se opet mijenja u odnosu na pripovijedanja nastala samo dvadesetak godina ranije. Prvo, vjera je potisnuta u ime općeljudskih vrijednosti, vrijednosti koje su ljudima zajedničke – ma koje vjere oni bili. I drugo, još važnije, muslimani nisu više neki zabludjeli, neki u krivu, neki s nedostatkom kojeg bi trebalo ispraviti, neki koji bi trebali svojevolumno pristati na kajanje i reverzibilnu povijest, već predstavljaju etničku braću druge vjere.

U dječjem povijesnom romanu *Bog svojih ne ostavlja* junaci su Ružica (12) i Juraj (10), djeca Deli Todora, zapovjednika Novigrada, u bihačkoj krajini, sredinom 16. st. Za izleta u šumu ugrabili su ih Turci.¹⁶ Njihov zapovjednik, beg Malković, odluči posvojiti djecu, pa ih okruži brigom i ljubavlju (dakle posve suprotno stereotipu o Turcima koji djecu odvođe u janjičare i hareme). No, unatoč tome što su okruženi pažnjom i blagostanjem, djecu mori čežnja za roditeljskim domom. Zahvaljujući tomu što su se jednom ranije zauzeli kod svog oca Deli-Todora za mladog turskog zarobljenika Ahmeta, on sada – kada je u prilici da im vrati dobročinstvo – pomaže djeci pobjeći nazad svojim roditeljima. U romanu su vjerski svjetovi i dalje suprotstavljeni. Ali sada postoje i golemi zajednički prostori. Npr. skrb za djecu, koju vole i kršćanski biološki roditelji i adoptivni muslimanski roditelji, kao i općeljudski etički principi koji ravnaju ljudima bez obzira na vjersku pripadnost – i samilosnom kršćanskom djecom, koja osjećaju naklo-

¹⁶ Dječji povijesnopolovni roman Ivana Devčića iz 1902. objavljen u Zagrebu.

nost prema muslimanu Ahmetu, i muslimanom Ahmetom, koji ne zaboravlja primljeno dobročinstvo.

Beg Malković shvaća da je Hrvat, Hrvat muslimanske vjere:

“Čudesa čini Alah!”, beg će samu sebi, a u tom trenu oćuti, da i on i njegovi pripadaju istom plemenu – plemenu hrvatskomu – kojemu i djeca Deli-Todorova, jedino ih vjera lući. Tad se sjeti, da on udara na svoju braću bez pravog razloga – i zazebe ga oko srca. (Devćić 1902: 97)

No, Ahmet Kulenović se niti u jednom trenutku ne izjašnjava kao Hrvat, pa je njegovo postupanje isključivo motivirano etićkim principima, a na to ukazuje otac Deli-Todor svojoj djeci:

Ahmet nije gledao, da ste vi, djeco moja druge vjere nego li je njegova; on je kao razuman stvor Božji rado upotrebio priliku, da vam se oduži za ono dobro, koje mu učiniste. (Devćić 1902: 155)

U romanu *Bog svojih ne ostavlja* postoje protivnici, ali ne postoje negativni likovi. U pustolovnom romanu svatko tko je suprotstavljen junaku nije samo njegov protivnik nego je, u pravilu, i negativan lik. U ovom romanu ta apriorna narativna konstrukcija nedostaje. Upravo zato što nedostaju neprijatelji niti djeca nisu pravi pustolovni junaci. Ili, bolje rećeno, djeca jesu nominalno junaci, ali ulogu pravog junaka preuzima musliman Ahmet. Istina, dječja je naklonost prema Ahmetu ćista i neizazvana, dok je Ahmetova motivacija vraćanje duga. No, djeca moleći oca da pusti Ahmeta, pokazuju milosrđe, ali bez opasnosti po sebe, naprotiv, Ahmet spašava djecu i pri tome riskira sve: život, život svoje majke, imanje. U njemu će vjersku lojalnost nadjaćati općeljudski motivi zahvalnosti. Vjera više nije apsolut koji zahtjeva bespogovorno pokoravanje i u svim drugim aspektima ljudskog života. Ahmet, dakle musliman, pokazuje kako su općeljudske vrijednosti iznad vjerskih podjela. Uistinu je prijeđen veliki put junaka pustolovnog romana: od junaka koji je suoćen s monolitnim neprijateljem, kojeg ne mođe pobijediti, preko ženskog junaka, koji tek svojom nevinošću porađava neprijatelja, do junaka muslimana.

No, i taj muslimanski junak mođe i dalje evoluirati kao što to pokazuje lik Mustaj-bega Tankovića (40) iz dječjeg povijesnog romana *Sreća u nesreći* Ivana Klarića objavljenog 1908. Mustaj-begu Tankoviću nikakva vlastita savjest i osjećaj zahvalnosti ne zavrću ruku kao što to ćine Ahmetu prisiljavajući ga da djeluje onako kako on sam, neizazvan, od svoje volje mođa nikada ne bi ćinio. Mustaj-bega Tankovića ništa ne prisiljava da maleno

kršćansko dijete vidi, ne kao nešto što će vremenom oblikovati u biće na vlastitu sliku i priliku, već kao biće koje ima pravo na vlastiti identitet. U tom romanu pripovijedaju se događaji u vremenskom rasponu od pobune raje protiv spahijskog zuluma 1875. do godine 1900. Mustaj-beg Tanković na pohodu u rat na nekoj pustopoljini nalazi malenog petogodišnjeg Ivana pokraj tijela ubijene majke i uzima ga sa sobom. Nježno se brine za dijete. Svom sluzi Mehmedu zabranjuje da Ivana zove eškijom (ustašom), a Ivanu da za sebe govori da je Turčin. “Nijesi ti dijete ni eškija, ni Turčin, već Ivo.” (Klarić 1908: 26) kaže prosvijetljeni Mustaj-beg Tanković petogodišnjem kršćanskom dječaku Ivanu Tomiću ne dopuštajući Ivanu da izgubi sjećanje na svoje podrijetlo i na svoju kršćansku vjeru. Kad ide u rat protiv eškija, on ne ide od svoje volje ili nekakvih velikih uvjerenja već zato što to drugi od njega očekuju i traže. Dakle, lik muslimana čije hrvatsko etničko podrijetlo se više ne ističe i ne stavlja u prvi plan, ipak je krajnje pozitivan: on je ne samo toplo ljudsko biće koje se nježno brine za dijete već je i prosvijetljen i tolerantan.

No, tih godina dolazi i do značajne modifikacije teme odnosa Hrvata i muslimana i otvaranja jednog posve novog polja interesa. Naime, Velimir Deželić svojim romanima *U službi kalifa*, 1907. i nastavkom *Hadžibova kob*, 1908. u književni vidokrug uvodi do tada nepoznati hrvatsko-muslimanski povijesni i geografski doticaj. Oslanjajući se na povijesne izvore, Deželić radnju svojih romana smješta u Maursku Iberiju, Al-Andalus, u Cordobski kalifat, na samom početku 11. stoljeća. U potrazi za znanjem koje može zadobiti samo u kulturnom i intelektualnom središtu svijeta onoga doba, hrvatski plemić Strezinja posjećuje Cordobu. U Cordobi u to vrijeme postoji kalifova tjelesna straža sastavljena od 4000 hrvatskih vojnika pod zapovjedništvom hrvatskog zapovjednika Almerija Al Wadhija. Dvije su glavne linije radnje: jedna je građanski rat između dviju muslimanskih frakcija oko preuzimanja kontrole u Cordobi, a drugi je ljubavna priča između Strezinje i Fatime, lijepe muslimanske robinje.

Vjerski sukob muslimana i kršćana svakako nije u prvom planu: tako će se na kraju utvrditi da je, naravno, Fatima zapravo kršćanka i Hrvatica s obala Jadranskog mora, čime je isključen zaplet oko ljubavnika različitih vjera, a s druge strane građanski se rat odvija između muslimanskih strana s time da kršćani kao savezničke vojske sudjeluju na obje strane. Pri tome svaka vojska slijedi svoj vlastiti interes.

Sulejman, muslimanski uzurpator, bori se u građanskom ratu protiv legitimnog kalifa Muhameda. Ovako se pripovijeda jedan razgovor između

dva kršćanska viteza, koji se vodio neposredno prije bitke, u redovima Sulejmanove vojske:

– Danas se bori krst i polumjesec složno – reče stari grof Sancho svome nećaku, kojemu su tek stali promiljavati brkovi i koji je ovdje prvi put stajao u bojnom kreševu.

– Čudesa se događaju – odgovori mladić. – Meni to ne ide nikako u glavu, da mi ovdje ludo gubimo glave za tuđe kalife.

– Ti to još ne razumiješ, sinko. Dobro sam promislio, što činim, jake tvrđave dobit ćemo zato i učvrstiti i ojačati naše granice. Nije dosta biti samo junak, već je nužno, da mudro promislimo našu korist. (Deželić 1907: 187)

Stvaraju se neobične koalicije koje nikako ne idu jednostavnom logikom vjerske pripadnosti. Postupci se likova vrednuju s pozicija načela korisnosti u osvajanju moći. Da bi se zadobila ili sačuvala moć, spremno se ulazi u suradnju i s vjerskim protivnikom. Jer cilj je zamaman: osvojiti moć u muslimanskom gradu koji je kozmopolitsko, znanstveno središte svijeta, osvojiti vlast nad osovinom oko koje se okreće tadašnji svijet. U Deželićevu romanu junaci nisu eksponenti vjera kojima pripadaju. Štoviše, kao da su zaboravili na vjeru; oni svoje ciljeve postižu ne uz pomoć vjere, već vjeri usprkos.

I u prikazu islamskog svijeta napravljen je golemi zaokret: od zemlje s druge strane granice u kojoj vladaju okrutni turski despoti, preko izmučene zemlje natopljene bratskom krvlju prolivenom u boju, do nalaženja i drugih povijesno-geografskih kontakata osim onih preko Turaka i to putem posve druge poveznice: preko maurske Španjolske. Zemlja je to koja ne straši i ne pobuđuje refleksno na bijeg, već, naprotiv, zemlja koja privlači jedinstvenim vrijednostima znanja, kulture, bogatstva i umjetnosti.

Deželićevi romani su konvencionalna povijesno-pustolovna djela. U njima niti jedan element ne odstupi od klišeizirane sheme pustolovnog pripovijedanja. U prvom planu su uzbudljive spletke i borbe u kojima Hrvati imaju nemalu ulogu u jednom izvanredno egzotičnom ambijentu; tu je tipična ikonografija pustolovnog romana: orijentalna raskoš, haremi, podzemne tamnice, skriveni prolazi, prerašavanje, blaga. Strezinja i Almeri al Wadha (zapovjednik kalifove tjelesne straže sastavljene od 4000 Hrvata) tipični su pustolovni junaci koji svojom superiornom oštroumnosti, hrabrošću i snagom svladavaju redom svoje protivnike. Pri tome stalno maštaju o tome kako će se vratiti u svoju domovinu. Indikativno je što je pustolovni roman morao potražiti drugačija područja, drugačije ambijente da bi i u toj tematici uspio

raširiti svu lepezu svojih pripovjednih postupaka. Kao da u ambijentu Bosne nema dovoljno lakomislenosti za junaka pustolovnog romana niti mogućnosti za dovoljno njegove društvene neodgovornosti tako neophodne za puno funkcioniranje pustolovnog romana. Sjećanja hrvatske čitateljske publike su još suviše jaka i čini se da ne bi dozvolila radnji eventualnog pustolovnog romana smještenog u Bosnu da se razmaše. Zato je Cordoba dovoljno daleko i prostorno i vremenski da glave protivnika lete kao u vatrometu.

Najradikalniji zaokret u stvaranju nove slike o islamu učinila je Ivana Brlić-Mažuranić u svom prvom i jedinom povijesno pustolovnom romanu za mladež *Jaša Dalmatin* iz 1937. Hrvatska dječja spisateljica Ivana Brlić-Mažuranić prikazuje životni put Jaše Dalmatina od dječaka – turskog roba krajem 15. stoljeća do potkralja indijske pokrajine Gudžerata. On hrabro brani kraljevstvo Gudžerata od kolonizatorskog nadiranja kršćanskih Portugalaca. U nadahnutom predgovoru romanu *Jaša Dalmatin* Ljubomir Maraković iznosi zanimljiv kontrast između stava kojeg prema Turcima zauzima djed Ivane Brlić-Mažuranić, Ivan Mažuranić, u *Smrti Smail-age Čengića* 1846. i prikaza islamske kulture u *Jaši Dalmatinu* nastalom gotovo stotinu godina poslije. Dok, Ivan Mažuranić pjeva o junačkoj borbi na život i smrt s dušmanskim Turcima i poturčenjacima, njegova unuka Ivana Brlić-Mažuranić:

... prenosi i sebe i nas u taj toliko nepoznati a toliko bogati svijet Istoka gdje nam se otkriva blago znanja i iskustva, o kojemu nismo ni slutili. (Maraković 1937: 7)

i malo dalje:

Mlečani su stoljećima vladali Dalmacijom i mislili su da su gradovi na kojih se zidinama krili lav sv. Marka postali talijanski: a međutim, krv je ostala ista, srce, jezik, i duh odoljeli su uskrsnuvši na nov život. Ali ono što nam je dala duhovna zajednica s Italijom, riznica koju nam je otvorilo poznavanje blagoglasnog talijanskog jezika, ostat će zauvijek kao dragocijen posjed hrvatske književnosti, umjetnosti, nauke i čitavog duhovnog života. Za Vojne Granice u školama se učilo njemački, a njemački je jezik pogotovu bio preplavio naše gradove. No nasilje je odnio vjetar, a ono što je donijela njemačka knjiga, otvorilo je nove putove u svijet, na Sjever, u nedogledne daljine. A ova će knjiga pokazati mnogima i još jednu takvu istinu: da su unatoč haračenju i robovanju, turski jezik i tursko gospodarstvo, unatoč teškim patnjama otvorili neslućene vidike na čarobni svijet Istoka... (Maraković 1937: 7-8).

Maraković spominje stav Ivana Mažuranića prema Turcima koji je uobičajen još u prvoj polovici devetnaestog stoljeća pa smo ga tako našli i u prvom hrvatskom povijesnom romanu za mladež *Štitonoša* Ljudevita Vukotinića iz 1844.

Da bi se uspjelo u tom naumu, u prikazu muslimanskog svijeta u novom svjetlu, u okviru povijesno-pustolovnog romana moralo se odustati od smjera kojim je tridesetak godina ranije krenuo Velimir Deželić u svoja dva romana *U službi kalifa* i *Hadžibova kob*. On je svoje pustolovno pripovijedanje gurnuo do samih krajnjih granica izdržljivosti pripovjedne forme. Ako se htjelo reći nešto više i na drugačiji način o islamskoj kulturi, onda se trebalo u okviru književne vrste pustolovnog romana napraviti neka neophodna prilagođavanja. Ivana Brlić-Mažuranić ih je učinila. Umjesto borbenog i srčanog junaka pustolovnog romana koji je prije bio spreman razoriti, ostvariti svoj cilj ognjem i mačem, Ivana Brlić-Mažuranić uvodi junaka stvaratelja, junaka koji će svojom vizijom i kreativnošću otjeloviti svoj san. Jaša je prije graditelj nego borac: on će na obalama Indijskog oceana sagraditi ne samo nepotopivi brod nego i – varirajući ponovo istu temu egzistencijalne sigurnosti – neosvojivu tvrđavu.

Ideja o Jaši graditelju, a ne borcu začeta je kad je Vladimir Nazor, izrađujući čitanku, zamolio Ivanu Brlić-Mažuranić da nagovori svoga, tada već bolesnog oca Vladimira Mažuranića, povjesničara, da napiše članak:

Za ovu pako čitanku, koju sada redigira [II. raz., dakle djeca od 12-13 god.] rado bi on, da mu ja jedan komadić iz jednog Tvog rada [o odnosu Hrvata prema Islamu] napišem u djetском stilu [...]. On bi želio, ako Ti je to pravo, da to bude nešto o graditelju džamije u Kairu. On naime u čitanki ima odsjek: “Naši živi” pod kojim navada sve pjesnike, učenjake, umjetnike etc. koji kod nas danas žive, pa mu i u toj rubrici fali graditelj. Isto tako mu graditelj fali i u odsjeku “Naši mrtvi”, pa bi mu tu dobro došao naš drevni “neimar” koji je zamislio onu divotu. Ja bi to, dobijem li Tvoju privolu, kratko i slikovito za djecu prikazala i, naravno, Tebi najprije podastrla. Ja sam uvjerena da neima važnije stvari nego da ovo sve dođe u gimnazijske čitanke, jer se samo u to doba može uhvatiti klica oduševljenja. Sve ostalo, sav rad celog života, ravna se onda po toj klici.¹⁷

I uistinu u *Čitanci iz hrvatskog ili srpskog jezika za II. razred srednjih škola* iz 1928. objavljen je članak *Dva naša graditelja prije hiljadu godina* potpisan: “Po Vladimiru Mažuraniću”. Vladimir Mažuranić je umro samo dva mjeseca nakon ovoga pisma, a njegov je rad na “djetku” preradila Ivana Brlić-Mažuranić.¹⁸ Članak je zapravo prefiguracija *Jaše Dalmatina*. U

¹⁷ Pismo Ivane Brlić-Mažuranić ocu 18. studenog 1927. *Arhiv obitelji Brlić*, kutija inv. br. 103, sv. 1, sign. mikrofilma DD-81.

¹⁸ Članak u Nazorovoj i Barčevoj *Čitanci* je otprilike dvije trećine teksta koji je napisala Ivana Brlić-Mažuranić. *Arhiv obitelji Brlić*, kutija inv. br. 83, sv. 42, sign. mikrofilma DD-68.

članku se samo spominju Saklabi; u arapskoj vojsci – za doba arapske moći u Španjolskoj – postojale su zasebne čete Slavena pod arapskim nazivom “Saklabi”. Te čete, koje su se borile pod vodstvom arapskih vojskovođa opjevane su u starom francuskom jeziku narodnom pjesmom *Chanson de geste* [Chanson de Roland].

Dakle, to su hrvatski vitezovi o kojima je pripovijedao Deželić. No, težište je članka na dva graditelja, Djaffaru Slavenu i Džauharu Dalmatincu:

Tako je za vladanja kalifa Hakama u Španiji bio podignut na čast velikog vezira Djaffar Slaven (arapski: Djaffar al Saklabi). Taj umni državnik zamislio je i izveo gradnju džamije u Kordovi. [...] Džauhar Dalmatinac, kako ga nazivaju arapski pisci, (rođen po podacima istih povjesničara u Epidaurusu, današnjem Cavtatu kraj Dubrovnika¹⁹) bio je još dječakom doveden kao rob u Kairavan i poklonjen Kalifu Al Manzuru. Kalif je umnog mladića doskora učinio svojim pažem. Nakon nekog vremena proglasi ga Kalif slobodnim, a kratko iza toga postade Džauhar Dalmatinac velikim vezirrom i glavnim vojskovođom Al Manzurove vojske. On je vodio vješto više bitaka, a napokon mu bude povjereno, da zauzme grad Kairo. Džauharu Dalmatincu uspije zaista taj pothvat, te on uniđe kao pobjednik u Kairo. Odmah nakon zauzeća grada odredi Džauhar, da se ima graditi nova četvrt Kaira. Neumoran duhom prihvati se odmah sam posla, te izradi osnove i nacрте za tu novu četvrt. Po tim nacртima Džauhara Dalmatinca gradnja je odmah izvedena. Ova tadanja “nova četvrt” sačinjava sadanji grad Kairo, jer su ostale četvrti tijekom vremena napuštene ili uništene. (Nazor i Barac 1928: 11-14)

Članak pokazuje kako Ivana Brlić Mažuranić odustaje od klasičnih junaka pustolovnog romana (vitezova – *saklaba*) koji slavu nalaze u “bojnim djelima”, fizičkim podvizima snage i ustrajnosti i okreće se posve novom junaku: junaku-graditelju, vizionaru i pjesniku, dakle pustolovnom junaku više duha, a manje tijela.

Upravo su Deželićevi romani otvorili putove u egzotične predjele i daleka razdoblja stvorivši tako pretpostavke koje su omogućile Ivani Brlić-Mažuranić daljnji iskorak. Deželićevi romani su doticaj Hrvata i islama prebacili iz uobičajenog “turskog romana” u daleku Maursku Španjolsku jedanaestog stoljeća, a Ivana Brlić-Mažuranić je Jašu Dalmatina odvela sve do obala indijskog Gudžerata. No, dok je Deželić ostao u granicama pustolovnog romana, Ivana Brlić-Mažuranić je morala stvoriti novog i drugačijeg

¹⁹ Kako ovog podatka unutar zgrade nema u izvornom tekstu članka Ivane Brlić-Mažuranić, vjerojatno je Vladimir Mažuranić ipak stigao redigirati članak te dodati ovaj važni i opravdano ubačeni podatak.

pustolovnog junaka koji je onda zahtijevao i posve reorganizirani pripovjedni postupak. Inspiraciju za novi tip pustolovnog junaka Ivana Brlić-Mažuranić našla je pišući članak za Nazorovu čitanku. Novi pripovjedni postupak neminovno je doveo do drugačije percepcije prostornog i društvenog ambijenta u kojemu se odvija radnja.

Vjera kao da je dobila dva vida u *Jaši Dalmatinu*: ona je postala stožerna intimna odrednica Jašina bića (on se nikada neće odreći svog bogumilstva simboliziranog u malom križiću ušivenom pod kožu ispod pazuha), a s druge strane ona je postala praksa (muslimanska) koju zahtijeva svijet u kojemu se našao i koji mu jedino omogućuje ostvariti svoje snove. No, bez obzira na manifestacije u tkivu romana čitatelj mora prihvatiti stav da je islam istovremeno i dovoljno tolerantan da omogući Jaši takav društveni uspon, s druge strane, tako uređen svijet prebogat je mogućnostima koji će omogućiti Jaši da otjelovi svoja maštanja.

Ako će taj svijet biti ugrožen neprijateljem koji je iste vjere kao i Jaša, Jaša će braniti ovaj ugroženi svijet do zadnje kapi krvi. Jaša je taj koji brani povjereno mu potkraljevstvo od nadiranja Portugalaca. Vanjska vjera je samo još jedno sredstvo koje služi za zadobivanje i ostvarivanje moći. Religija nije više neka apsolutna istina iz koje deduktivno proizlaze svi ostali aspekti života i koja se onda suprotstavlja svakoj drugoj vjerskoj ili nekoj drugoj apsolutnoj istini. Borba za moć, borba za dominaciju, borba za ostvarenje vlastitih materijalnih interesa je u prvom planu Deželićevih junaka. Ono što goni Jašu Dalmatina je ostvarenje njegovih snova, ne materijalni interes ili politička moć. Unutrašnja vjera određuje samo biće Jaše Dalmatina i on se nikada ne odriče svog bogumilskog Boga. Unutrašnja vjera je stvar unutrašnje istine i spasenja pojedinca. Vanjska vjera je skup praksi koje mora slijediti svatko tko participira u svijetu Gudžerata:

Otvore se vrata, a u trijem uniđe snažno, plavokoso momče i nazove glasno i ispravno sveti večernji pozdrav.

Ipak nadglednik robova upita novo pridošloga, kako je po pravilu bilo nužno:

– Koju vjeru ispovijedaš?

– Islam, što je “Predanost Bogu” – odvrati ispravno Jaša.

No uz to neopazice pritisnu lijevu ruku uz tijelo. Tamo, pod lijevim pazuhom, nosio je mladi sužanj modri, maleni križić, upisan iglom i biljevnom bojom pod kožu.

Ali ta vanjska vjera nije samo nešto izvanjsko i efemerno. Ona duboko određuje, prožima i strukturira čitav taj svijet. Ona pobuđuje divljenje i strahopoštovanje zato što je kralježnica svijeta koji je ljudima omogućio ostvariti svoje snove.

Slično razumijevanje i naklonost prema islamskoj kulturi nalazimo i u povijesnoj pripovijetki *Adem-beg* Zdenke Smrekar iz 1937. Smrekar također shvaća bosanske muslimane kao dio hrvatskog etnosa ali, s druge strane, apsolutno prihvaća i podržava njihovu želju za samostalnošću i samobitnošću.

Od mladosti sam svoje velika i oduševljena poštovateljica naših bosansko-hercegovačkih muslimana. Podosta poznajem i njihovu povijest i život u njihovim kućama, i na osnovu toga dvoga znam, da ni jedan dio našeg naroda nije od njih zaslužniji za očuvanje naše narodne biti, narodnog duha i ponosa. [...] Nu ta težnja naših muslimana za slobodom i samostalnošću Herceg-Bosne nije se rodila s junačkim Husein-begom Gradašćevićem početkom devetnaestog stoljeća, nego je ona živjela od pamtvijeka, još prije dolaska Turaka na Balkan, a smisao za zasebni položaj njihove divne zemlje od Une do Drine nije zamro do danas. (Smrekar 1937: 45)

Političku poziciju njezina junaka Adem-bega krajem 18. stoljeća Smrekar definira ovako:

Ne će Bosna biti zemlja ni austrijskog ni turskog cara, nego svoja, samostalna. [...] To nije dakako moglo privlačiti muslimane iz Herceg-Bosne, koji su zasebnim svojim duševnim sadržajem i časnom stoljetnom djedovskom tradicijom bili izgrađeni kao posebni slavenski tip islamske vjere. U sukobu, dakle, koji se spremao između Carigrada na jednoj strani te Petrograda i Beča na drugoj, u svih je jakih muslimanskih ličnosti srce pošlo svojim putem, u skladu s interesima svoje domovine i tradicijom ponosnih pređa. (Smrekar 1937: 47)

Bilo bi, međutim, posve pogrešno tvrditi da je u hrvatskoj dječjoj književnosti u sto godina nakon *Štitonoše* iz 1844. došlo do zaokreta u tretiranju teme odnosa Hrvata i muslimana. To bi značilo da se cijelo tijelo dječje književnosti (autori, publika i nakladnici) listom okrenulo u novom smjeru. Mnogo bi točnije bilo tvrditi da se raširio spektar pristupa toj temi. Osim ovih pripovjednih tekstova izrazito sklonih muslimanima i dalje se objavljuju pripovijedanja koja su možda manje građena na popisu želja za neku daleku tolerantnu budućnost a više pokazuju sklonost rekonstrukciji davne prošlosti. Primjerice, samo koju godinu prije objavljivanja *Jaše Dalmatina*, 1933, pojavljuje se pripovijedanje Petra Grgeca *Od Hrvatske do Indije: lutanja i putovanja Jurja Rasinjanina* u kojemu autor na temelju latinskog putopisa

turskog roba Juraja Rasinjanina pripovijeda o njegovim stradanjima tijekom ranog 16. st. Nama je Grgecovo pripovijedanje tim zanimljivije jer je Juraj Rasinjanin s turskom vojskom došao 1538. i pod zidine Diua, onog istog grada kojeg je, prema Ivani Brlić-Mažuranić, izgradio Jaša Dalmatin na sliku i priliku Dubrovnika. Te 1538. godine Diu već drže Portugalci, ali zanimljivo da čvrste zidine odolijevaju turskoj sili, i Turci ga ne uspijevaju zauzeti. Grgecov junak je čisti antipod Jaši Dalmatinu koji je iskoristio sve ono što mu je islamski svijet pružao kako bi ostvario svoje snove i zamisli. Juraj je katolički protureformacijski junak koji na vlastitom primjeru pokazuje kako njegovu vjeru nisu uspjele slomiti ni neprestane prijetnje i pogibelji u kojima ju je živio, a niti raskoš i sjaj koji su ga zavodili i mamili da skrene s pravog puta.

ZAKLJUČAK

Pokazali smo da je tema odnosa Hrvata i islama u hrvatskom dječjem povijesno-pustolovnom romanu od sredine 19. st do sredine 20. st. daleko od toga da bude nepromjenljiva. Ona je opisala putanju koja je, usprkos mrtvim rukavcima i stranputicama, ipak na kraju dovela slijedom logičnog i imanentno književnog razvoja do radikalno drugačijih stavova od onih uočenih u najranijim djelima koji tretiraju tu temu. Možemo stoga tvrditi da su se krajem razdoblja o kojemu govorimo pojavili pripovjedni tekstovi koji gledaju na islamsku kulturu s uvažavanjem i razumijevanjem čime ne samo što izražavaju stavove autora već nailaze i na vrlo povoljan odjek kod čitateljske publike.

Promjene koje su formirale lik protivnika u pripovijedanju dovele su i do modifikacija lika junaka, što je izazvalo restrukturiranje pripovjednog postupka pustolovnog romana. Konstrukcija protivnika je na presudan način odredila junaka u *Štitonoši*: monolitna jedinstvenost bez pojedinaca uvjetovala je Gašparov konačni poraz. U *Maci* upravo je dvostruka priroda protivnika (njegova raslojenost na muslimane preobraćenike i “nepopravljive muslimane“) uvjetovala i dva junaka u pripovijedanju. U romanu *Bog svojih ne ostavlja* protivnik je onaj suprotstavljeni, što ne znači da je nužno i zlo. U Deželićevim romanima protivnici su svi oni koji se suprotstavljaju junaku u borbi za moć bez obzira na vjeru dok je u *Jaši Dalmatinu* protivnik kršćanski, portugalski zapovjednik Almeida, a junak bogumil Jaša Dalmatin i njegov sin musliman Lias.

S romanom Ivane Brlić-Mažuranić ne zaustavlja se proces mijenjanja odnosa u temi Hrvati i islam²⁰. Međutim, kao da tretiranje teme, primjerice u romanu *Junačina Mijat Tomić* iz 1982. Dubravka Horvatića, postaje suptilnije, ali nikada više nije izraženo na tako zapravo strastven način kao što je to bilo u *Jaši Dalmatinu*.

Činjenica je da se tema odnosa Hrvata i islama javila gotovo u isto vrijeme kada i hrvatska dječja književnost. Njezina ukorijenjenost u same početke govori ne samo o potrebi koju su naši pređi imali da svojim potomcima prenesu svoje stavove o toj temi nego, možda još i više, o tome kakve su stavove željeli da njihovi potomci zauzmu o tim pitanjima. Neposustajanje autora hrvatske dječje književnosti u bavljenju tom temom kao i brojnost naslova govori o njezinoj golemoj kulturnoj i književnopovijesnoj važnosti.

LITERATURA

- Devčić 1902 / Ivan Devčić: *Bog svojih ne ostavlja: povjesna pripovijetka za mladež*, Zagreb, Hrvatski pedagoško-književni zbor
- Deželić 1907 / Velimir Deželić: *U službi kalifa: historijski roman: historijski roman iz doba hrvatske straže u Španiji*, Zagreb, Scholz
- Deželić 1908 / Velimir Deželić: *Hadžibova kob: historijski roman iz doba hrvatske straže u Španiji*, Zagreb, Scholz
- Edib 1910 (1920) / Halide Edib: *Novi Turan (sudbina jedne Turkinje)*, Zagreb, Čaklović
- Grgec 1933 / Petar Grgec: *Od Hrvatske do Indije: lutanja i putovanja Jurja Rasinjanina*, II. izdanje, Jeronimska knjižnica knj. 423, Zagreb, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima,
- Hefele 1895 / Ferdo Hefele: *Put na istok do Carigrada*, Zagreb, Tiskarski i litografski zavod C. Albrecht
- Klarić 1908 / Ivan Klarić: *Sreća u nesreći: pripovijest iz Herceg-Bosne*, Zagreb, Hrvatski književno pedagoški zbor
- Kolar Dimitrijević 2000/2001 / Mira Kolar Dimitrijević: *U spomen koprivničkom tiskaru Vinku Vošickom*, u Podravski zbornik 26-27(2000/2001), Koprivnica, str. 153-160
- Maraković 1937 / Ljubomir Maraković: *Predgovor*, u *Jaša Dalmatin*, Zagreb, Dvorska knjižara Vasić (Vasić i Horvat)
- May (1893) [1911] / Karl May: *Winnetou: crveni gentleman*, Zagreb, Nakladna knjižara Jar. Merhaut-a

²⁰ Dodatni povijesni kontekst svakako bi na ovom mjestu objasnio i cenzuriranje Mayeva razmatranja o Turcima u hrvatskom prijevodu *Winnetoua* iz 1962.

- May (1893)1925 / Karl May: Winnetou, Koprivnica, Nakladna knjižara Vinka Vošickog
May (1893)1962 / Karl May: Winnetou, Zagreb, Stvarnost
- Mažuranić 1925 / Vladimir Mažuranić: *Melek "Jaša Dubrovčanin" u Indiji godine 1480.-1528. i njegovi prethodnici u Islamu prije deset stoljeća*, u *Zbornik kralja Tomislava: u Spomen tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva*, str. 217-290 (bilješke str. 554-681), JAZU, Zagreb
- Mažuranić, M (1842)1965 / Matija Mažuranić: *Pogled u Bosnu*, Pet stoljeća Hrvatske književnosti knj. 32., Zora i Matica Hrvatska, Zagreb
- Nazor i Barac 1928 / Vladimir Nazor i Antun Barac: *Čitanka iz hrvatskoga ili srpskoga jezika za II. razred srednjih škola*, Zagreb, Proforsko društvo, sekcija Zagreb
- Novak 1881 / Vjenceslav Novak: *Maca: pripoviest iz bosanskog života*, Senj, vlastita naklada
- Novak, Prosperov 2007 Slobodan Prosperov Novak: *Mila Gojsalić: Zašto je prešućena poljička Jeanne d'Arc*, Jutarnji list (29. 9. 2007)
- Said (1978)1999 / Edward W. Said: *Orijentalizam*, prijevod Biljana Romić, Zagreb, Konzor
- Said 2004 / Edward W. Said: *Zove džungla*, prijevod: Nikola Petković, Književna Republika 2(2004)5-6, str. 86-92
- Smrekar 1937 / Zdenka Smrekar: *Adem-beg*, u *Pripovijesti djeda Nike* br. 109, Zagreb, Stjepan Kugli, str 45-67
- Vukotinović 1844 / Ljudevit Vukotinović: *Prošastnost ugarsko-horvatska: historičke novele, dio prvi: Štitonoša*, Zagreb, Franz Suppan, 1844.

SUMMARY

THE MUSLIM THEME AND ITS DEVELOPMENT IN CROATIAN HISTORICAL NOVEL FOR CHILDREN AND YOUTH UNTIL 1945

Berislav Majhut

In the histories of children's literature we will often find a fact that Croatian historical children's novel begins not until 1937 with *Jaša Dalmatin* written by Ivana Brlić-Mažuranić. This paper shows that *Jaša Dalmatin* is only one of Croatian children's novels already a long time since dealing with the theme of the relationship between Croats and Muslims. It is shown that the body of Croatian children's novels dealing with the relationship between Croats and Muslims is not just a set of historical-adventurous works with a similar theme, but that the development of an approach to the Muslim theme, from radical opposition to tolerance and respect, is being established through the relationship of the hero and the opponent and the hero and the "wilderness". From one novel to another, the relationship between the hero and the opponent is changed depending on the definition of the opponent. The thematic arch stretches from

a simple religious bigotry in *Štitonoša (Esquire)* (1844) by Ljudevit Vukotinović, through backing away of religious intolerance in front of national and social relations in *Maca* (1880) by Vjenceslav Novak to further relations that were becoming more complex through the introduction of ethical and moral components and an attempt of reassessment of the Islamic culture in *Jaša Dalmatin* (1937). The relationship between Croats and Islam is shown not only as the oldest subject of Croatian historical children's novel, but also as a permanent inspiration that is not ceasing to absorb both Croatian authors and Croatian readership.

Key words: Croatian children's literature, historical novel, Muslims

Primljeno: 3. travnja 2010.